

O SÉCULO XIX NO *DICCIONARIO ENCICLOPÉDICO DE ELADIO RODRÍGUEZ*

XOÁN GONZÁLEZ MILLÁN

“Muchas de las costumbre peculiares de Galicia van desapareciendo en nuestras aldeas desde comienzos del actual siglo XX, porque su antecesor pretendió someterlo todo a moldes únicos como si cada región o país o comarca no tuviese sus especiales características”
(*Costumes*, DEGC)

1. O significado do “Eladio” no contexto sociocultural galego

O *Diccionario Enciclopédico Gallego-Castellano* (DEGC) de Eladio Rodríguez González representa na historia da lexicografía galega moderna un fito que, se ben foi recoñecido xa dende os primeiros momentos da súa publicación por Galaxia en 1958 (os volumes II e III serían publicados en 1960 e 1961, respectivamente) como un proxecto de dimensións case épicas polo seu esforzo individual, non foi referendado polo éxito editorial que soe acompañar a este tipo de libros de referencia (tivo unha soa reimpresión en 1980). Paradoxos da vida (frecuentes na historia da lexicografía, tan necesariamente pragada de plaxios e préstamos), moitos dos dicionarios que leva ofrecendo o mercado editorial galego nas últimas décadas son debedores, en gran medida, do DEGC. Como lembraba Antón Santamarina, non hai moitos meses, nun acto de homenaxe a “Don Eladio”: “É verdade que no día de hoxe hai moitos dicionarios, feitos se cadra con criterios máis modernos e rigorosos có ‘Eladio’. Pero queíranos ou non, con máis ou menos lusitanismos, a fonte principal de todos eles é o esquecido ribeirao. Sen D. Eladio non había os dicionarios ‘Xerais’, ‘Galaxia’, ‘Ir Indo’, ‘Sotelo’, ‘Obradoiro’ ... nin sequera o da Academia”.

Non é este o momento de perfilar o significado ou a contribución do DEGC á historia interna da lexicografía galega. Este breve traballo ten un

propósito necesariamente máis modesto e *irreverente* (o autor admira pero non profesa a lexicografía): trátase de repertoriar as entradas do DEGC (unhas setenta), case todas de carácter enciclopédico, nas que se fai referencia ás transformacións experimentadas pola sociedade galega no século XIX. Otero Pedrayo, na súa emotiva introducción á edición do dicionario, insistía na “calada, impersoal, forma e maneira do Dicionario de Don Eladio, [que] non envolve chisco de teoría nin antiga nin nova; non ofrece o máis cativo eixe a unha discusión, nin xiquer a unha afirmación teórica ou de principios” (1958:xi). Hoxe, esta *inxenua* lectura non só é difícil de manter senón que obstaculiza unha avaliación do proxecto lexicográfico de Eladio Rodríguez en toda a súa complexidade como un dicionario *nacional*, é dicir, cargado de autoridade lexicográfica e lexitimación ideolóxica¹.

Sinalaba Otero Pedrayo na mencionada introducción ó dicionario que Eladio Rodríguez iniciou o seu proxecto lexicográfico “de neno, e rematouno co derradeiro alento” (xi). Este alento autobiográfico que parece alimentar a elaboración do DEGC, referendado por moitos datos socioculturais e económicos en relación directa cos espazos vivenciais do autor (a comarca do Ribeiro e A Coruña), explicaría a paciente monumentalidade do dicionario; pero non debe facer esquecer que previamente, é dicir, antes de 1958, houbera varios intentos de dalo ó prelo. Nalgúns números de *A Nosa Terra* do ano 1928 xa aparecen noticias, a primeira da man de Vicente Risco, quen fala da inminente publicación do “Dicionario gallego-castellano”, descrito nos seguintes termos: “N-il recolleu non só un enorme material lexicográfico, senon cantas noticias históricas, etnográficas, folklóricas, xeográficas e literarias pudo apanar” (252:7). Máis informativa (e sorprendentemente reveladora) é a “nota cultural” publicada no número 254, do mesmo ano, na que se informa ó lector do proxecto de editar “por coadernos” quincenais este dicionario enciclopédico (“a nosa primeira Enciclopedia” sinala enfaticamente a nota), e da campaña de “conquerimento do número preciso de suscritores para vermos xá en marcha e axiña esta obra tantos anos agardada cúa necesidade maniféstase cada día máis palpablemente” (6). Documentáanse nesta e noutras publicacións periódicas outras referencias a este proxecto lexicográfico nos anos seguintes. Otero

¹ Esta cuestión, que me parece fundamental para entender a historia lexicográfica galega, é o tema de investigación dun proxecto en elaboración no que se analizan ambas dimensións do DEGC a partir das súas citas de autoridade. Tampouco se pode atender aquí á súa condición de dicionario bilingüe (¿diglósico?), ás cuestións que podería ou debería suscitar o ter sido un dicionario ordenado para o prelo trala morte do autor, un fenómeno este último que caracteriza moitos dos proxectos lexicográficos europeos dos séculos XVIII e XIX, ó tipo de *lector ideal* a quen ía dirixido o dicionario, ou ós posibles cambios que foi experimentando na súa concepción, dado o extenso período cronolóxico da súa elaboración.

Pedrayo alude tamén no seu “Prólogo” a un compromiso de apoio á súa publicación en 1933 por parte do Concello da Coruña²:

Houbo un momento de esperanza, case de certidume, pra Don Eladio. Maxinóu, tiña dereito a maxinar, os volumes podentes e ricaces da nosa obra nas mesas dos eruditos, nas vidreiras das librerías. Aquil día – ¡qué cinzas, de quente ollada de fada, houbera acendido pra Don Eladio, aquil día, o ceo atlántico! – non chegou. Ficarán cecáis pra sempre no silencio e xentileza e desinrés de Don Eladio, cando xa acordos firmes do Concello da Cruña—por os derradeiros do 1933—aseguraban a pubricación.(xxi)

Como o seu mesmo título indica, o DEGC reúne dúas modalidades, a de dicionario da lingua e a de enciclopedia. Curiosamente, é esta segunda condición a que atrae a atención dos interesados e dos círculos galeguistas, como se observa nos ‘anuncios’ de *A Nosa Terra*. A “nota editorial” que preside a primeira edición do dicionario é xa reveladora da privilexiada condición de determinados discursos sociais, e de como estes se ven asociados coa expresión da “verdadeira” identidade galega: “ademáis da súa gran riqueza de voces, refráns e modismos populares, conta con unha riqueza extraordinaria de datos etnográficos, históricos, xeográficos, arqueolóxicos, etc. que poñen ó lector en contacto íntimo coa persoa verdadeira de Galicia nas súas diversas manifestacións” (vii). Efectivamente, un repaso polas entradas enciclopédicas do DEGC (nalgúns casos parece máis apropiado falar de artigos) permite configurar un repertorio de discursos, e a súa implícita xerarquía, en relación directa cos presupostos ideolóxicos que alimentan o proxecto léxico-enciclopédico de Eladio Rodríguez. Sobresae o discurso etno-antropolóxico (a cultura popular, sobre todo a referida ó mundo rural e ó mariñeiro), o historiográfico (datos socioeconómicos, culturais e arqueolóxicos), o literario (representado por unha serie de citas de autoridade extraídas de determinados textos literarios, pero tamén por múltiples referencias á lenta e difícil constitución e institucionalización do que hoxe poderíamos denominar, coas necesarias matizacións, sistema literario galego), e xa logo, o especificamente lingüístico-normativo³.

² Algún día haberá que documentar todo este proceso, e non polo prurito da curiosidade erudita, senón para analizar os factores socioeconómicos, culturais, ideolóxicos e políticos que interviñeron na configuración do proxecto lexicográfico de Eladio Rodríguez, os obstáculos de todo tipo que puideron condicionar algunhas das súas eleccións e seleccións léxicas, e os posibles cambios de dirección ou orientación ó longo dos anos. Un estudio sistemático dos materiais arquivados na Fundación Penzol sería un primeiro e moi importante paso nesta dirección.

³ Neste artigo non se estudian as referencias ó discurso literario (autores, títulos, xéneros, movementos, etc.), porque, dada a súa magnitude, serán obxecto de análise nun futuro traballo monográfico.

2. *A representación do século XIX*

Como se indicaba anteriormente, o propósito deste traballo é demostrar, a partir das referencias ó século XIX, que o DEGC é un dicionario marcado por unha clara conciencia de crise e pola negativa percepción das transformacións da sociedade galega neste período. A entrada dedicada a *costumes* sintetiza mellor ca ningunha outra o talante e o horizonte de reflexión que anima a selección informativa de moitos aspectos enciclopédicos do dicionario, sobre todo os relacionados co século XIX. Despois de sinalar algunhas das acepcións do termo definido, Eladio Rodríguez engade a seguinte reflexión avaliativa: “Muchas de las costumbres peculiares de Galicia van desapareciendo en nuestras aldeas desde comienzos del actual siglo XX, porque su antecesor pretendió someterlo todo a moldes únicos como si cada región o país o comarca no tuviese sus especiales características”. Neste acelerado proceso de perda de identidade colectiva, cifrada nas “costumbres peculiares de Galicia” (fundamentalmente a rural), as acusacións caen sobre as múltiples forzas asociadas cos profundos cambios sociais, económicos, políticos e culturais do século XIX, que é sintetizado, de forma excesivamente esquemática (e inxustamente deformadora), como un período social e culturalmente reductor, causante da perda de identidade (e de especificidade) da sociedade galega, que é un dos temas recorrentes en moitas das entradas nas que se alude a aspectos culturais, etnográficos ou históricos. Habería que matizar, sen embargo, as referencias cronolóxicas aquí sinaladas porque o dicionario, en contradición coa afirmación do autor, demostra, como se verá na descrición dalgunhas das entradas, que este proceso de rápida transformación xa se viña desenvolvendo con máis ou menos efectividade dende a primeira metade do século XIX.

Documéntanse máis de 70 entradas con alusións directas ou indirectas a este século ou a algún aspecto relacionado con el. É este un período da historia galega que aparece referido de forma insistente no DEGC: faise referencia a anos específicos (1853, o “ano da fame”; 1809 e 1851, en relación co botafumeiro da Catedral de Santiago; ou 1846, ano no que son “silenciados” os “graxos da Burga” de Ourense, entre outros); pero predominan as fórmulas cronolóxicas máis xerais e abstractas: “principios del siglo”, “primera mitad del siglo”, “hasta el primer tercio del siglo”, “ya muy entrado el siglo”, “mediados del siglo”, “en la mitad del siglo”, “segunda mitad del siglo”, “bien mediado el siglo”, “finales del siglo”, “penúltima decena del siglo”, “hasta los últimos años del siglo” ou “a últimos del siglo”. Curiosamente, en moitas das entradas relacionadas cos séculos anteriores ó XIX Eladio Rodríguez sinala as súas fontes de información (Pérez

Constanti, Murguía ou López Ferreiro, entre outros). É menos xeneroso coas utilizadas cando se trata do XIX, en parte porque moitos dos datos e observacións, sobre todo os da segunda metade do século, derivan, moi probablemente, da súa experiencia persoal.

En todas estas entradas prevalece unha visión nostálgica, na que o sentido de perda, ou desuso, de determinados costumes e hábitos (sobre todo os pertencentes á cultura popular) silencia hipotéticas melloras sociais. O dicionario parece funcionar nestas entradas como un intento por rexistrar un mundo sociocultural a punto de desaparecer; Eladio Rodríguez, o lexicógrafo, convértese, consecuentemente, nun anticuario ou no arquivista dunha sociedade, a galega, sometida a unha serie de procesos desintegradores da súa identidade colectiva. Ás veces o autor informa sobre as causas do desuso dunha determinada tradición, outras simplemente constata a súa desaparición, obrigando ó lector a imaxinar o peso dunha determinada corrente de (negativa) “modernización” das estruturas sociais galegas.

Unha tensión-eixe, o pasado idealizado fronte a un presente desintegrador, recorre todo o dicionario. Este enfrontamento tradúcese nun desigual tratamento das referencias enciclopédicas relacionadas cos séculos XIX e XX (un período que o mesmo Eladio Rodríguez se encarga de delimitar e caracterizar na xa mencionada entrada *costumes*) e co pasado histórico anterior, na idealización do mundo rural, tan amplamente representado no dicionario (en correspondencia cunha determinada concepción do galeguismo do autor) e na limitadísima información dedicada, por exemplo, a determinados ámbitos do mundo industrial (ver, como exemplos emblemáticos, algunhas entradas emblemáticas: *obreiro*, *proletario*, *fábrica* ou *compañía*). Na análise específica dalgunhas das que se estudian a continuación insistírase máis polo miúdo nesta notable desproporción.

3. Clasificación das entradas por categorías das citas referidas ó século XIX

A ordenación epistémica ou discursiva do repertorio que se ofrece a continuación ten moito de provisional; outros lectores suxerirían, sen dúbida, diferentes esquemas como marcos de organización e clasificación das entradas aquí seleccionadas, ou colocarían algunhas (ou moitas) delas en diferentes apartados. Como se trata dun tipo de lectura que busca fundamentalmente documentar e tipificar as referencias ó século XIX ó longo do DEGC, para ver como está representado este período no dicionario e como é percibido por Eladio Rodríguez, as obxeccións que puidese suscitar o esquema de clasificación epistémica utilizado deberían pasar a un segundo nivel. Semella máis relevante,

polo menos nesta fase preliminar, a visión de conxunto á que contribúen en maior ou menor medida cada unha das entradas seleccionadas. A ordenación proposta non ten outro obxectivo.

Os apartados aquí utilizados configuran tres grandes bloques: o discurso histórico (a historia sociourbana, a socioeconómica e a cultural); a etnoantropoloxía (a cultura popular, representada fundamentalmente polo mundo rural e o mariñeiro); finalmente, a arqueoloxía e a xeoloxía. Todos eles están tan estreitamente relacionados que non deberían sorprender as frecuentes referencias cruzadas entre entradas pertencentes a diferentes apartados. A orde de presentación é, neste caso, tan aleatoria como a alfabética utilizada no espaciodiccionario.

3.1. *Discurso histórico*

3.1.1. *Historia sociourbana*

Neste apartado recóllense varios aspectos relacionados coa experiencia urbana galega decimonónica: dende a desaparición dun barrio da Coruña ata determinadas manifestacións de marxinalidade social en Ourense, ou a abolición duns ritos funerarios en Santiago. Así, na entrada *arrabiada* o lector é informado sobre unha das antigas seccións da cidade herculina, transformada (topónimo incluído) no centro urbano. Esta nota é interesante porque corrobora os efectos da expansión dos grandes espacios urbanos galegos, sobre todo A Coruña e Vigo, un fenómeno que se produce a finais do XIX e principios do XX.

Eladio Rodríguez inclúe outras dúas entradas, *bando* e *craríneiro*, que ofrecen, de novo, datos significativos sobre a estrutura e a transformación das cidades galegas no século XIX, e sobre a persistencia de antigas tradicións asociadas cos reducidos niveis demográficos das cidades na época, costumes que aseguraran a súa vixencia ata a segunda metade deste período, cando houbo necesidade de utilizar outros medios de comunicación para difundir anuncios de interese público; na primeira entrada, *bando*, lese: “Hasta la segunda mitad del siglo XIX los bandos de los alcaldes se proclamaban a toque de clarín en La Coruña”; a segunda, *craríneiro*, é unha réplica da anterior: “El ayuntamiento de La Coruña tuvo hasta la segunda mitad del siglo XIX un clarinero que a toque de clarín anunciaba los bandos y pregones de la Alcaldía”.

A experiencia urbana está tamén representada cunha referencia ás actividades delictuosas dun determinado colectivo, os “graxos da Burga” de Ourense; a nota, tomada de Lamas Carvajal, conta como uns “pilluelos, muchachos vagabundos y desvergonzados [...] hacían frecuentes trastadas en la ciudad de Orense” e como a “afortunada” intervención armada do provincial de Ourense en 1846 supuxo a súa desaparición, ó facelos “cornetas y tambores”. É esta unha das poucas mostras no DEGC de actividades sociais relacionadas coa delincuencia e a marxinalidade social urbanas da Galicia decimonónica.

A cultura da morte conta, loxicamente, cunha ampla representación no diccionario. O autor fai múltiples referencias ás súas distintas manifestacións no ámbito rural, pero engade na entrada *entierro* información sobre determinados rituais en dous espacios urbanos; un deles é Santiago, onde “hasta fines del siglo XIX los entierros se realizaban en las primeras horas de la noche, entre silenciosa comitiva que rendía homenaje funerario al difunto alumbrando con antorchas de cera”, unha procesión que polo seu carácter “tétrico” foi suprimida polo Concello compostelano despois de 1886. O outro é a cidade herculina onde ata

os anos cincuenta os enterros ían “acompañados por los acogidos en los establecimientos de la beneficencia oficial”⁴.

Otras dúas entradas (*colación* e *refresco*), encadradas neste apartado da historia social urbana, están relacionadas cos hábitos da comida. Trátase dun mesmo fenómeno descrito simultaneamente dende a costume que cae en desuso (*colación*) e a que xorde para substituíla (*refresco*); obsérvase en ambas, como en tantas outras entradas ó longo do DEGC, a insistencia de Eladio Rodríguez nas referencias cronolóxicas á aparición ou desaparición dos hábitos sinalados: “La antigua colación fue sustituida por un ‘refresco’ que a su vez desapareció ya muy entrado el siglo XIX”; este último, que “perseveró hasta muy entrado el siglo XIX”, consistía, segundo descrición do autor, en “chocolate, dulce de Genova y de Granada, empaquetados, bizcochos, esponjados, agua de limón, bebida fría o atemperante”. Sería necesario documentar máis estes datos para determinar en que medida estas transformacións son aplicables a toda Galicia ou só a algúns ámbitos concretos e, máis concretamente, cales podían ser as diferencias entre o medio rural e o espacio urbano⁵.

3.1.2. Historia socioeconómica

A cambiante historia socioeconómica galega do século XIX está ben representada ó longo de todo o DEGC. Na entrada *algo* aproveita Eladio Rodríguez para falar da crise social, económica e política da fidalguía e da progresiva eliminación de exencións de que gozara este grupo social ata esta época. Na dedicada ó onomástico *Clodio* inclúe unha nota sobre o Mosteiro de San Clodio, cunha referencia á exclaustación pola que “el edificio pasó a manos del gobierno”; obsérvase nesta entrada, como en tantas outras, un interese por deixar constancia das transformacións (case sempre presentadas en termos negativos) ocorridas ó longo do século XIX. A referencia ás grandes crises socioeconómicas de mediados de século quedan recollidas na entrada *ano*, na que se lle dedican bastantes liñas ó denominado “ano da fame”: “llamóse así por antonomasia el año 1853, debido a la miseria y a las grandes necesidades públicas que se registraron en Galicia en aquella fatídica fecha”; Eladio Rodríguez, tan detallista noutros momentos, silencia as causas desta situación, pero alude ás

⁴ Como con tantas outras entradas, os aspectos sinalados por Eladio Rodríguez corren o perigo de quedar reducidos ó anecdótico no DEGC polo lector do diccionario; trátase, sen embargo, de procesos socioculturais dunha incuestionable complexidade, ós que aquí, dadas as limitacións de espacio, non se lles pode dar unha adecuada contextualización.

⁵ Un recente estudio de Xavier Castro sobre a historia social da alimentación en Galicia, *A lume manso. Estudios sobre historia social da alimentación en Galicia* (1998), achega datos de interese.

consecuencias, sobre todo ás revoltas e ás “iras populares de una gran parte del pueblo gallego”.

Na entrada dedicada ó *aceite* Eladio Rodríguez fala da súa produción a principios do século XIX, e das nefastas consecuencias derivadas dun excesivo imposto con que foron gravados as oliveiras galegas, que obrigou a que se “talasen casi todos los [olivares] del país”, e fosen substituídos pola vide. Nesta nota socioeconómica déixase constancia dos perniciosos efectos que determinadas cargas fiscais exerceron sobre a precaria economía rural galega decimonónica; e ó mesmo tempo faise unha crítica implícita a unha política centralista que descoidaba por completo as condicións específicas dos ámbitos socioeconómicos e culturais da periferia estatal, un dos argumentos máis frecuentemente esgrimidos polos diversos movementos galeguistas dende o século XIX.

Un dato de interese, en aparencia puramente anecdótico, atópase na entrada dedicada á *asafétida*, na que se fala dunha *estratexia de transacción comercial*, utilizada por algúns pernileiros que a mediados do século XIX utilizaban as follas desta planta para “para producir momentáneo mal olor a los jamones y perniles, merced a lo cual compraban éstos más baratos, porque los vendedores se desprendían de ellos a cualquier precio, después de comprobar por sí mismos que estaban averiados”. Esta práctica evidencia outros posibles mecanismos de explotación a que eran sometidos os produtos rurais por parte dos intermediarios nun xa de por si moi débil proceso de comercialización. Unha nota moito máis positiva é a da referencia á “renda en saco”, un contrato consuetudinario de compravenda, considerado de orixe antiquísima xa a principios do XIX; esta última entrada é unha das poucas nas que se fai explícita referencia ó século XIX, non para lamentar a perda dunha determinada costume (que é o máis frecuente no diccionario) senón para constatar a súa persistencia.

Máis relevante para captar a percepción do século XIX no DEGC é a entrada *arteixana*, na que se informa sobre o cambio radical operado nos medios de transporte coa entrada en funcionamento dos automóviles e os camións, que “acabó con la modesta industria aldeana, como acabó con el tráfico por conducción animal”. No autor parece pesar máis a desaparición da “modesta industria aldeana” ca as innovacións socioeconómicas producidas polos novos medios de transporte e os seus potenciais beneficios para o despegue da sociedade galega no século XX. Son reveladoras desta actitude as brevísimas entradas dedicadas ó ámbito léxico dos medios de transporte; por exemplo, o *ferrocarril*, un dos grandes inventos do século XIX, e quizais un dos instrumentos que dinamizaron os cambios socioeconómicos e culturais que Eladio Rodríguez lamenta en moitas das entradas, é definido (e simplificado) nos seguintes termos: “Camino con dos barras de hierro paralelas, en las que encajan las ruedas de los

vagones del tren, arrastrados por una locomotora. *Camiño de ferro*”; co *automóvil* non é Eladio Rodríguez moito máis xeneroso: “Automóvil, coche o vehículo que circula por sí solo mediante el mecanismo motor que lleva”; e o termo *camión* nin sequera é incluído no repertorio lexicográfico, a pesar de que este medio de transporte é mencionado na entrada aquí analizada. Igualmente sintomática é a entrada dedicada a *moeda* (“A mediados del siglo XIX aún se acuñaba moneda de cobre en la fábrica de Xubia, cercanías de Ferrol, conservándose algunas piezas muy estimadas”), na que parece adquirir máis relevancia o valor das moedas como obxectos coleccionables ca o feito mesmo do proceso de cuñaxe e o seu significado para a historia socioeconómica galega moderna.

Eladio Rodríguez recolle no seu dicionario referencias á incipiente e débil industria galega decimonónica. Na entrada dedicada á *arxila* alude ó complexo industrial de Sargadelos: “las especiales arcillas de la comarca de Viveiro crearon en la parroquia de Sargadelos, Ayuntamiento de Cervo, a principio del siglo XIX, la fabricación de lozas que son inconfundibles por su dureza ... Desaparecida aquella famosa fábrica en la segunda mitad del siglo XIX ...”; pero siléncianse as forzas socioeconómicas que incidiron na instalación e na desaparición desta industria cerámica. O dicionario inclúe referencias a outros ámbitos industriais: por exemplo, a da *baeta*, que “hasta fines del siglo XIX, se tejía caseramente en Galicia”. Moito máis relevante foi a industria do liño, un produto que a pesar de que “los tiempos cambiaron, lo cierto es que todavía hoy se pagan a precios subidos, y se tienen en gran estima y se conservan y guardan con cuidadoso esmero las piezas de ropa” confeccionadas con este material; certamente, a industria téxtil fora unha das máis activas no século XIX galego, e tamén unha das que máis sufriría as consecuencias das profundas transformacións económicas durante ese período. Da inestabilidade de ambas industrias téxtiles dá idea o seu compoñente doméstico e rural no proceso de fabricación. A entrada mesma dedicada á *industria* corrobora o minguido da atención que se lle concede no DEGC ós aspectos máis distintivos e innovadores do século XIX, ás súas contribucións máis significativas.

Un apartado final na secuencia de entradas dedicadas á historia socioeconómica galega é o das transformacións sufridas polos tradicionais gremios (o dos chocolateiros e o dos mareantes) e o das novas formas de asociacionismo de determinados sectores ou oficios (o dos mariñeiros, por exemplo). Sobre os primeiros coméntase que na Coruña houbera un gremio de chocolateiros ata a primeira metade do século XIX; do gremio dos mareantes, e tamén no contexto da cidade herculina, dise que construíra a capela de San Andrés, derruída a mediados do XIX, “para levantar en su mismo sitio la que ha construído el filántropo coruñés Eusebio da Guarda, con quien sostuvo pleito el gremio cuando ya éste no conservaba de su antiguo poderío más que el

recuerdo”. Á perda de prestixio e poder dos tradicionais gremios industriais hai que engadir a aparición de novas formas de asociacionismo, que xorden a finais do século XIX para responder ós desafíos das novas formas de articular a vida socioeconómica. A fórmula creada polos “mariñeiros” de Cambados, que non foi un caso excepcional, é recollida no diccionario: “A fines del siglo XIX se constituyó en Cambados (Pontevedra) una asociación de mariñeiros, con caja de socorros mutuos para asistencia médica, visita domiciliaria y cantidades en metálico en caso de enfermidad, y para gastos de entierro, funeral y un socorro a los herederos del asociado si este falleciese”; un dato relevante para a historia do asociacionismo obreiro galego moderno.

3.1.3. *Historia cultural*

Baixo esta categoría encádranse unha serie de referencias bastante dispares, algunhas anecdóticas, da dinámica cultural galega decimonónica: unha referencia a un costume infantil dos rapaces coruñeses, que improvisaban nas rúas da cidade un altariño o 3 de maio para recoller esmolos que logo utilizaban no consumo de “confituras y golosinas”; outra alude a dúas datas en relación cos botafumeiros da catedral compostelá (en 1851 é substituído o que desaparecera en 1809); Eladio Rodríguez recolle tamén, na entrada *metamorfose*, un célebre proceso, na Galicia da segunda metade do XIX, contra “un individuo que, sintiéndose licántropo, cometió reiterados crímenes”. Outro dato, este xa menos anecdótico, é o recollido na entrada *aviación*, na que se alude a Tomás Mariño como “uno de los precursores de la moderna aviación” e na que se observa a incuestionable proxección *patriótica* do DEGC; unha función semellante cumpre outra entrada, *colombino*, na que se informa sobre a iniciativa que aparece a finais do século XIX, “encaminada a probar la tesis de Colón, gallego”.

Un significado xa claramente galeguista é o que preside a entrada *idioma*, na que se inclúe unha visión sintética da historia sociolingüística do galego:

[Nuestra lengua] después del siglo XVI viose oficialmente reemplazada por la castellana, quedando reducida casi exclusivamente al uso oral entre las gentes del país ... hasta mediados del siglo XIX, que volvió a renacer ennoblecida por los poetas de la época, adquiriendo una gran difusión en los últimos años de dicha centuria, y los primeros de la vigésima, período en el cual se aumentó considerablemente su propagación.

Pero non é só a lírica, que figura xa dende o século XIX como o xénero distintivo do imaxinario colectivo galego, a que anima a expansión e lexitimación do galego; tamén xorde o teatro, do que se di na entrada homónima que inicia a

súa andaina na segunda metade do século XIX. Curioso e significativo é o tratamento da narrativa, representada de forma emblemática e xenerosa na entrada *conto*, que contrasta coa brevísima definición-descrición ofrecida na dedicada á ‘novela’.

Igualmente significativa é a información que Eladio Rodríguez ofrece na entrada *ex libris*, para ver como a conciencia galeguista vai estendéndose por determinados espazos culturais, sobre todo no mundo do libro:

Durante la segunda mitad del siglo XIX se inició en el extranjero y en España la difusión de las colecciones de *exlibris*; y este afán coleccionista también despertó en Galicia la afición a esa nueva modalidad artística, no sólo entre los dueños de los volúmenes sino también entre los autores y los editores de libros. Los caprichosos dibujos que para ello se emplean son generalmente motivos antiguos y modernos propios del país gallego [...].

Outra nota informativa sobre o mundo editorial é a que o autor inclúe na entrada *marcos*, na que se alude á publicación periódica *O Tío Marcos da Portela*.

3.2. *Discurso etnoantropolóxico*

3.2.1. *Cultura popular*

A cultura popular, en correspondencia coas preocupacións e os obxectivos do DEGC, atrae a atención do autor, especialmente as manifestacións socioculturais do mundo rural, que é onde se centra a preocupación arquivista e reivindicadora de Eladio Rodríguez. Na entrada *canción* inclúese unha nota sobre a literatura de cordel que distribuían (e moitas veces creaban e producían) os cegos da Porta Santa: “famosas canciones que hasta mediados del siglo XIX vinieron entonando unos coros de ciegos ante la Puerta Santa”; e, sen dúbida, a catedral compostelá non sería a excepción.

O dicionario recolle unha serie de referencias relacionadas coa expresión musical. Na entrada dedicada a *acordeón* obsérvase unha clara actitude *endoxenista* que preside todo o dicionario: “este monótono instrumento, de sonido sumamente desagradable, ha hecho su aparición en Galicia a mediados del siglo XIX, y se infiltró en nuestras aldeas, acompañado a veces de la flauta y redoblante, reemplazando en parte a la dulce gaita gallega en romerías, foliadas y otras diversiones campesinas”; a pexorativa descrición do acordeón contrasta coa idealización da gaita, á que se lle asigna a función privilexiada do instrumento musical que mellor responde á identidade colectiva do pobo galego. Nas entradas correspondentes a *gaita* e *gaiteiro* volve insistirse nesta mesma dimensión

simbólica: “en los pasados tiempos la gaita era elemento indispensable en toda fiesta popular ... el cambio de las costumbres fue haciendo desaparecer el arcaico instrumento de los regocijos populares de nuestras aldeas” dise na primeira; na segunda faise referencia ó gaiteiro de Ventosela, “que en la segunda mitad del siglo XIX llevó en triunfo la gaita gallega a las Repúblicas Hispanoamericanas”. No diccionario alúdese a outro instrumento, o *pimporro*, que “hasta la primera decena del actual siglo XX, se empleó mucho en La Coruña, en la conducción de cadáveres al cementerio”.

Os “bailes” sofren unha evolución semellante ós instrumentos musicais “arcaicos” galegos. Nesta entrada, despois de facer unha significativa referencia ó “baile da patacada” (“baile público que se celebraba en el Teatro principal de La Coruña el lunes de Carnaval, hasta la segunda mitad del siglo XIX, y que estaba destinado principalmente al servicio doméstico”), o autor deixa constancia da súa propia voz *nostálgica* incorporando a seguinte anotación: “Galicia tuvo y aún tiene sus bailes propios ... todos ellos siguen bailándose al aire libre en las romerías campesinas ... pero desde la primera decena del actual siglo XX van siendo reemplazados por el ‘agarradiño’”.

O mundo do xogo, as múltiples manifestacións da cultura lúdica galega, chaman igualmente a atención de Eladio Rodríguez no seu esforzo por reivindicar (e gardar) un mundo a piques de desaparecer. Fala da “corrida [do gallo]”, “juego o entretenimiento popular que se practicaba en pueblos, villas y ciudades de Galicia hasta fines del siglo XIX, y que consistía en colgar un gallo en el centro de la calle...”; inclúe información sobre as “chapras”, un xogo para homes e que “estuvo muy en boga en las aldeas, villas y ciudades gallegas, pero desde finales del siglo XIX ha decrecido mucho, y apenas se practica”, tamén sobre a “forcadela”, “un juego gimnástico de muchachos del campo, que fué común en muchas comarcas gallegas hasta mediado el siglo XIX, y aún sigue practicándose en algunas aldeas”. Non podía faltar a alusión ó mundo do carnaval e á figura do *choqueiro*, que “hasta fines del siglo XIX era tipo obligado e irrisorio en los carnavales de las villas y ciudades gallegas”; nin ó ámbito dos xogos de azar, máis concretamente a baralla: da *carteta* dise que era un “juego de naipes ... que actualmente está prohibido, lo han utilizado algunos truhanes en Galicia hasta finales del siglo XIX, sobre todo en las ciudades y en las ferias aldeanas para hacer fullerías y timar a los incautos”. A información recollida nestas entradas, como en tantas outras xa sinaladas, demostra, máis alá do valor individual e anecdótico de cada unha delas, a función desintegradora dos cambios asociados coa segunda metade do século XIX, que o autor documenta de forma tan reiterada ó longo das páxinas do DEGC.

No contexto deste programa arquivista-reivindicativo do pasado Eladio Rodríguez vese obrigado a recoller tamén algunhas manifestacións da cultura

popular que el mesmo denomina “prácticas supersticiosas”: por exemplo, “cortala solta”, un costume que “estuvo en uso en algunas comarcas lucenses hasta los últimos años del siglo XIX”. Máis significativa é a entrada ‘escritos’, definidos nos seguintes termos: “especie de amuletos, a veces manuscritos en parte ... algunas personas los traían cosidos a la ropa interior para substraerse a la acción del meigallo o de cualquier otro genio maléfico. A mediados del siglo XIX el arzobispo de Santiago prohibió la venta de estos escritos que algunas mujeres convertían en mercancía, pregonándola en las romerías tradicionales”.

A este mesmo apartado da cultura popular pertencen outras notas relacionadas con determinadas costumes. Tal é o caso da *parranda*, unha entrada na que o autor incorpora unha referencia ás que se celebraron “desde tiempo inmemorial” en Corcubión polas festas de San Xoán e San Pedro ata o século XIX; ou a “extraña costumbre de hacer sonar de un modo especial las campanas ... para que los fieles elevasen al cielo sus plegarias, pidiendo el feliz alumbramiento; pero el concejo compostelano acordó en 1841 prohibir tal costumbre”, vixente en Santiago ata o primeiro tercio do século XIX e que, segundo o autor, aínda persistía nalgunhas comarcas rurais no momento de redactar a entrada (*parto*). Na extensísima nota sobre *herba* (á que se lle dedican case nove páxinas do diccionario, que é todo un dato significativo sobre o proxecto de Eladio Rodríguez, e sobre os criterios de selección lexicográfica) recóllese unha acepción “herba da rabia”, na que se dá conta da restauración da antiga opinión sobre a súa utilidade contra esta doenza; é, por tanto, un dos poucos exemplos do DEGC no que se reconece a recuperación dunha tradición antiga no século XIX.

3.2.2. Mundo rural

Ó mundo rural asígnaselle un lugar de privilexio no DEGC. Moitas das entradas enciclopédicas xa anotadas apuntaban nesta dirección *ruralista*, que foi criticada por algúns recensionistas cando apareceu a primeira edición do diccionario. F. Delgado Gurriarán constata o obvio nos seus apuntes publicados no primeiro e único número da revista *Compostela*: “Foi tímido Don Eladio na recolta de modernismos, cultismos e tecnicismos [...] Contrasta coísta probeza a beneditina minuciosidade con que recada toda a nomenclatura rural: pezas de carro, ferramentas, costumes, ditos, etc...” (1967:278), ou as xa mencionadas 9 páxinas dedicadas a *herba*.

Neste apartado, no que moi ben poderían figurar algunhas das entradas distribuídas por outras seccións, sobresa información relacionada cos cambios operados na vestimenta do campesiño galego, todos eles experimentados ó longo do século XIX. Nuns casos trátase do *alzapón* ou *zapón*, que “fué substituído por la

actual abertura de los pantalones; se usó mucho entre nuestros aldeanos hasta la segunda mitad del siglo XIX”; na variante *zapón* recóllese a mesma información: “Alzapón ... que usaron nuestros viejos campesinos hasta la segunda mitad del siglo XIX”. Tamén se alude ó uso xeneralizado do “calzón [curto]” por toda a Galicia rural, “hasta que a mediados del siglo XIX fue sustituido por el pantalón”; e ó *mandil*, unha prenda que os campesiños vestiron ata finais do mesmo século.

Son igualmente significativas as normativas e restriccións que no seu momento lles foron impostas a determinadas pezas e incluso á aparencia física do home rural, e que recolle o diccionario na entrada *bigote*, onde se le: “En 1824 se dictó en Galicia una orden por la cual se prohibía a los paisanos el uso del bigote y de las gorras que llamaban ‘cachuchas’”; outra entrada enciclopédica relacionada coa normativa do corpo é *guedella*, na que Eladio Rodríguez confesa descoñecer se “nuestros aldeanos dejaban el pelo largo”, para logo engadir que “también lo dejaban crecer sobre la frente y aun se dice que a principios del siglo XIX había algunos que llevaban pelo en trenza”.

A vestimenta da muller rural sofre tamén algunhas transformacións; por exemplo, a *muradana*, que, segundo o DEGC, estivo moi “en boga hasta fines del siglo XIX, pero hoy está en completo olvido”; e na entrada sobre as *costureiras* alúdese ó vestido de rosel negro que, como outras tantas “especialidades [...] han desaparecido en nuestras aldeas a mediados del siglo XIX”. Este reducido número de entradas non permite formular, sen risco de manipulación ou terxiversación, hipóteses xeneralizadas sobre a evolución e transformación da vestimenta rural masculina e feminina na Galicia decimonónica; sen embargo, non sería atrevido conxecturar unha transformación máis pronunciada no vestido masculino ca no feminino. Ocasionalmente, o DEGC deixa constancia da desaparición, ou “desuso”, dunha prenda propia dunha zona específica, como é o caso dos *masidaus*, quen ata finais do século XIX “todavía usaban [...] su típica indumentaria.”; tampouco é excesivamente aventurado xogar coa hipótese de cambios xeneralizados de vestimentas específicas noutros espacios urbanos e rurais⁶.

Eladio Rodríguez completa esta imaxe da vestimenta rural con outras pegadas costumistas, nas que se alude ó seu progresivo desuso ó longo do século XIX. Tal é o caso, por exemplo, do *borrallo* que “hasta la primera mitad del siglo XIX también servía para facilitar algunas brasas a los vecinos que venían en busca de ellas con objeto de encender la lumbre en sus viviendas”; ou a normativa do cortexo, que obrigaba ó *noivo* que buscaba noiva fora da súa

⁶ Manuel Murguía, a quen refire sistematicamente Eladio Rodríguez no seu diccionario, achega algúns datos sobre este aspecto sociocultural na súa monumental *Historia de Galicia*.

parroquia a “avistarse y entenderse, ante todo, con los mozos vecinos de la novia para ganarse sus simpatías y obtener su licencia”, un costume que pervive ata finais do século XIX, segundo o diccionario.

Incluso determinadas prácticas entomolóxicas seguen esta mesma tendencia ó desuso, e á súa definitiva desaparición. Así a “cata [dos pedrolos]”, denominación coa que se describe unha faena practicada no Ribeiro de Avia (a comarca da infancia do autor) ata finais do século XIX “para exterminar de día y de noche a los insectos vulgarmente llamados pedrolos”; noutra entrada, *gurgullo* vólvese aludir ó pedrolo e ós seus efectos destructivos nas follas, raíces, talos e semente das plantas. Finalmente, o DEGC non podía silenciar as múltiples e moi diversas tensións entre o mundo urbano e o mundo rural na Galicia da época; por eso, na entrada *chapurro* (“nombre burlesco”) recóllese a práctica lingüística denigrativa de utilizar esta denominación na cidade herculina ata finais do século XIX: “Llamábanles así los chiquillos porque muchos procedían de las aldeas: y como en estas se habla únicamente el gallego, ellos *chapurreaban* de modo lamentable el castellano”.

3.2.3. Mundo mariñeiro

Tamén o mundo mariñeiro é documentado nas páxinas do DEGC como un espacio socioeconómico e cultural en proceso de acelerada transformación. Isto obsérvase xa na serie de regulacións que desaparecen e nas que se instauran para normativizar determinadas prácticas de captura. Así, na entrada *apurar* descríbese un convenio estipulado polos armadores e patróns de pesca da ría de Pontevedra, na segunda metade do século XIX, que “media hora antes de la que fija el calendario para salir el sol: no podrá quitarse lance ni ‘apurar’ a la mar al arte que tenga lance primero”. Noutra entrada, *caiaxe*, alúdese á participación que os mariñeiros teñen na pesca captada, e que “hasta fines del siglo XIX en Cariño, comarca de Ortigueira, consistía aproximadamente en un tercio de la pesca”. Unha regulación que cae en total desuso a principios do XIX, pola simultánea perda de poder do antigo gremio de mareantes, é o “dereito [de visita]” que ó longo de varios séculos se lle concedera a esta institución.

En relación coa reorganización das normas de pesca o diccionario de Eladio Rodríguez incorpora tamén catro entradas nas que se alude á desaparición de determinadas artes e á súa substitución por outras. O *cedazo*, por exemplo, usouse ata a segunda metade do século XIX na baía da Coruña para a pesca da sardiña; do *cerro* dise que “a últimos del siglo XIX fue vencido definitivamente por los ‘xeitos’ y otras artes más rápidas y de más amplio radio de acción, después de cinco o seis siglos de existencia”; tamén se recolle a desaparición do *miño* na segunda metade do século XIX en Marín e noutros portos galegos;

finalmente documéntase a implantación do sistema de pesca das “parellas” que comeza a funcionar nas costas galegas a finais do mesmo século.

Eladio Rodríguez constata nalgunhas das entradas os efectos que estas transformacións tiveron na estrutura tradicional dos oficios mariñeiros; na entrada *lulo*, coa que se denomina ó pescador de oficio, especialmente o que se dedicaba á pesca da sardiña por medio do cedazo, infórmase de como os da comarca de Sada deixaron de ir (“venir” di deicticamente o autor) á Coruña na segunda metade do século XIX, “cuando fueron cerrándose las fábricas de salazón de la sardina, y cuando el cedazo fué susbstituído por otras artes de pesca menos pesadas y más rápidas y modernas”. A crecente pero inestable industrialización do mundo mariñeiro galego aparece recollida noutra entrada, *escabeche*, na que se indica que na segunda metade do século XIX “citábanse con elogio las fábricas de escabeche que existían en [varias vilas e cidades]”. A intervención feminina nun mundo socioeconómico que seguía sendo maioritariamente de ámbito familiar queda recollido na entrada *ama*, que é a denominación da muller que ata mediados do século XIX se facía cargo no peirao do peixe e que despois “vendía directamente en lotes a las revendedoras y regateiras”. Xa se aludiu anteriormente ás novas formas de asociacionismo que experimenta o mundo mariñeiro galego a finais do XIX.

3.3. *Arqueoloxía e xeoloxía*

O DEGC permite documentar igualmente o crecente interese que adquire o discurso arqueolóxico galego dende o século XIX, e que obedece a unha preocupación por consolidar unha imaxe transhistórica da identidade nacional galega, e ó esforzo por crear e lexitimar, como noutros ámbitos socioculturais europeos contemporáneos, un *patrimonio cultural nacional* galego. Os múltiples descubrimentos arqueolóxicos que aparecen citados en varias das entradas, todos eles efectuados no XIX, responden á mesma preocupación arquivística que preside a elaboración dos compendios lexicográficos desta época.

Alúdese ó “altar [dos bicos]”, nas inmediacións da Torre de Hércules, un penedo con “grabados rupestres [...] descuberto en la segunda mitad del siglo XIX”. Outro xacemento arqueolóxico recollido no dicionario é o “campo [da matanza]”, no concello de Melide, onde a finais do século XIX “se hallaron allí sepulturas con restos humanos y fragmentos de viejas armaduras y acicates o espuelas”. Igual sucede coa entrada dedicada ó antigo pobo dos *Cáporos*, que se estendía “desde las fuentes de los ríos Tambre y Ulla hasta Padrón y la península del Barbanza”; nas inmediacións de Lampai e Teo atopáronse na segunda metade do século XIX “ladrillos romanos, piedras pulimentadas y otros restos prehistóricos”. Finalmente, na entrada ‘caurelao’ alúdese ás minas de ferro do Caurel que foran explotadas antes da dominación romana, e nas que apareceu

“una figura humana de mayor tamaño que el natural, suponiéndose que era un ídolo, destruído a fines del siglo XIX”.

Igualmente significativas son as catro entradas dedicadas á *xeoloxía* galega, un ámbito de estudio que, segundo se recolle na entrada homónima, “puede decirse que empezó en los años 1834 y 1835 con las obras de Guillermo Schulz”, xeólogo alemán autor da *Descripción geognóstica del Reino de Galicia, acompañada de un mapa petrográfico de este país* (1835). Noutra entrada, *eurita*, aparece unha segunda referencia a Schulz, por ter descuberto esta “roca ... en Galicia a mediados del siglo XIX”. Alúdese tamén á *arxila* na parroquia de Sargadelos, que deu pé, a principios do século XIX, a “la fabricación de lozas que son inconfundibles por su dureza”; Eladio Rodríguez lamentase da desaparición de “aquella famosa fábrica en la segunda mitad del siglo XIX”, sen aludir ás causas socioeconómicas da súa extinción; a mesma información é utilizada na entrada *Sargadelos*, na que se narra como “a fines del siglo XIX salieron las últimas lozas y esculturas de aquella que fue, y todavía sigue siendo, famosa fábrica aún después de su total desaparición”.

4. Nota final

O propósito fundamentalmente enumerativo e descritivo deste breve traballo, como xa queda indicado, non permitía entrar nunha análise máis detida dos complexos fenómenos socioculturais e económicos recollidos, con maior ou menor profusión de detalles, nas páxinas do DEGC. Algúns traballos monográficos xa existentes e varias visións de conxunto sobre o século XIX galego deberían confirmar, nalgúns casos, ou refutar, noutros, moitas das observacións que Eladio Rodríguez documenta no seu proxecto lexicográfico sobre este período, tan determinante, como el mesmo constata, para a evolución sociocultural galega contemporánea.

A aproximación aquí bosquexada límitase a (ou ten como obxectivo prioritario) subliñar a necesidade de articular sistematicamente, dentro dun marco sociocultural e historiográfico interdisciplinario, as múltiples dimensións (sociais, culturais, ideolóxicas, económicas e políticas) que condicionaron e determinaron as configuracións concretas de cada un dos proxectos lexicográficos galegos. Noutras palabras, a avaliación específica dun determinado glosario ou dicionario en termos da súa contribución á preservación, enriquecemento e normativización de determinados campos léxicos debería ir acompañada do estudo sobre a súa significación como *monumento* sociocultural dunha época, dun colectivo e dunha proposta ideolóxica específica. O *Diccionario Enciclopédico Gallego-Castellano* é, sen dúbida, un ámbito privilexiado para traballar nesta dirección.